

BOSZORKÁNYOK, DÉMONOK

Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*

■ Az új sorozat első köteteként kiadott, tizenkét tanulmányt tartalmazó könyv egy több évtizede elkezdődött kutatási folyamat legújabb eredménye. 1983-ban Pócs Éva vezetésével megalakult egy interdiszciplináris kutatócsoport, amelyben a kezdetektől igen fontos szerepe volt Klaniczay Gábor történésznek, alapító tagnak. A csoport céljai a következők voltak: adatbázis létrehozása a magyarországi boszorkánypererekről, a magyarországi boszorkányüldözések (további) dokumentumainak feltárása és publikálása, valamint a források feldolgozása és elemzése, szem előtt tartva a nyugat-európai történeti antropológiai vizsgálatok módszereit és tanulságait. Az eredmények igen jelentősek: hatezer oldalnyi új forrás, tizenöt kötetnyi új forráskiadvány, a 16–18. századi történeti források, valamint a 19–20. században gyűjtött folklóranyag archívumai, a levéltári forrásokot rendszerező kataszter,¹ illetve a forrásokon alapuló elemzések egész sorozata.² A csoport – fluktuáló tagsággal – hosszú időn át fennállt, majd részben „átmentődött” abba az új, vallásantropológiai vizsgálatokkal foglalkozó, újabb interdiszciplináris kutatócsoportba,³ amelyet korát megtagadó frissességgel és energiával vezet Pócs Éva (és amelynek ülésein nagy hűséggel és rengeteg hasznos hozzászólással vesz részt külsőként Klaniczay Gábor). Hosszú időn át fennálló érdeklődéssel, együttműködéssel van dolgunk, ahol sok kutató megtermékenyítően hat egymás munkájára, egymás mondanivalóját kiegészítve s gazdagítva az egyre teljesebb, de még számos új kutatást megkívánó körképet. A bemutatandó kötet, bár új sorozat indító kötete, szervesen kapcsolódik korábbi publikációkhoz, amelyek részben boszorkánysággal és demonológiával kapcsolatos történeti kutatások eredményeit tartalmazó kötetek voltak,⁴ részben pedig a Pócs Éva által szerkesztett tematikus konferenciakötet-sorozatba (*Tanulmányok a transzcendensről* sorozat, Balassi Kiadó) illeszkedtek.

A *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában* című kötetet Sz. Kristóf Ildikó kutatástörténeti tanulmánya indítja. A kora újkori magyarországi (és erdélyi) boszorkányüldözés kutatásának eredményeit összefoglaló tanulmány egy angol nyelvű kézikönyvbe készült összefoglalás⁵ bővített, magyar nyelvű változata. A korábbi összefoglalásnál átfogóbb munka a kutatások minden vonatkozására kitér: követi az üldözés kronológiáját a kezdetektől a dekriminalizációig, kitér jogi és (népi, illetve egyházi) demonológiai hátterére, foglalkozik a vádak mikroszociológiájával, majd a további kutatás perspektíváinak felvillantásával zárul. Itt csupán ez utóbbi részből emelnék ki néhány gondolatot. A hangsúlyok a jövőben a forrásfeltárásról át kellene, hogy tevődjenek az *elemző tanulmányok* készítésére, annak érdekében, hogy jobban megérthessük a boszorkányság ideológiájának és boszorkányüldözésnek a kora újkori társadalmakban betöltött szerepét, illetve működését. Különösen fontosnak tartja a szerző a többféle forrásanyagon (összeírásokon, jegyzőkönyveken, feljegyzéseken, a boszorkánypererek szereplőit érintő polgári perek) alapuló regionális *mélyfúrá*sok elvégzését minél több helyen (kiemelések Sz. Kristóf Ildikótól).

Tóth G. Péter tanulmánya két igen fontos és egymással látszólag ellentétben álló kérdést feszeget: hogyan következett be a mágia dekriminalizációja Magyarországon és Erdélyben, illetve mégis miért folytatódott a boszorkánypererek? (*A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848*) A 18. század második felében fokozatosan átalakul a tortúrához való hozzáállás, míg 1791-ben végképp eltűnik a joggyakorlatból. A változások legfontosabb átfogó fogalma a medikalizációs folyamat, melynek során a mágikus tevékenységekre vonatkozó jogi kategóriák átalakultak, így ezek büntett helyett elmebajjá, téves képzelgessé, csalássá

értelmeződtek át. A felvilágosodás eszméinek jegyében folyó babona elleni harc része a boszorkányság képzeleti elleni fellépés, illetve a boszorkánysággal kapcsolatos gondolkodás központilag irányított, de helyileg akadozó átalakítása. Tóth G. Péter írása legvégén árnyalt választ kapunk arra a kérdésre, hogy miért folytak boszorkánypercek a mágia dekriminalizációja után.

Bárth Dániel tanulmánya itthon úttörő, nemzetközi kontextusban azonban igencsak komoly párhuzamra támaszkodhat (Johann Joseph Gassner⁶). De nem csupán 18. századi ferences ördögűzőkről nincsenek magyar nyelven kutatási előzmények, hiányzanak a kora újkori katolikus demonológiával kapcsolatos munkák is.⁷ A tanulmány egy nagyon izgalmas, a szerző által felfedezett történeti forrásanyagra támaszkodik, amely a zombori Szemendrovich Rókus apát tevékenységével, ezen belül nyilvános ördögűzéseivel kapcsolatos. Bárth Dániel a zombori ördögűző és a katolikus egyház kapcsolatát a katolikus felvilágosodás és ellenfelvilágosodás kontextusában elemzi. A csodával kapcsolatos gondolkodás átalakulásának következtében a népi vallásosság körébe szorult vissza a csodás gyógyulásba vetett hit. Az olyan jellegű tevékenységek, mint Rókus atya ördögűzései botrányossá, konfliktuskeltővé váltak. A szerző párhuzamot von Gassner és Rókus atya személyisége és tevékenysége közt, majd a tanulmány záróakkordjaként megjegyzi, hogy a „démonokkal gondolkodás”⁸ ma sem veszett ki, az exorcizmusok iránti igény világszerte növekvő tendenciát mutat.

A kötet következő, igen izgalmas tanulmánya Mézes Ádám doktorandus (CEU) munkája, és a *vámpirizmus* kérdésével foglalkozik Georg Tallar sebész *Visum repertum* (1756) című munkájának kéziratváltozatai alapján. A magyarul és románul is beszélő, s valószínűleg német származású Georg Tallar tagja volt annak a három tagú bizottságnak, amely a bánáti civil tartományi kormányzóság felkérésére kivizsgálta a vidék vámpíreseit. Mézes Ádám tanulmányából megtudjuk, mennyire érzékenyen figyelt Tallar a helyi 'vlachok' természetfeletti lényekkel kapcsolatos hiedelmeire és betegségmagyarázataira. A vámpirizmus fogalma a 18. században terjedt el, és egyrészt a vámpírbetegsége, másrészt a betegség elhárítására szolgáló rítusokra vonatkozik (a holttest kihantolása és valamilyen formájú 'kivégzése'). Mivel a betegségek a vizsgált vidéken kizárólag a *moroi* nevű visszajáró, ártó halottban hívő románokat érintették, Tallar arra a következtetésre jutott, hogy a megbetegedésekért bűnti szokásaik és gyenge ételleik felelősek („csupa

hideg és nedves természetű zöltséget fogyasztanak”). Továbbgondolva az okokat, a vámpírbetegség végső soron a bűnök miatt terjed. A mű legvégén Tallar kifejti, hogy a katolikus németek papjaiktól helyes tudásra tesznek szert, emiatt nem babonások, tehát kevésbé bűnösök, s következőképpen elkerüli őket a járvány. A *Visum repertum* alapjául szolgáló vizsgálat részét képezte egy tágabb szekularizációs és medikalizációs folyamatnak, amelynek során a 18. század második felében az államhatalom orvosi és teológiai szakértők bevonásával igyekszik ellenőrizni a természetfeletti evilági aktivitását.

Pakó László 1580-as évekbeli kolozsvári boszorkánypercekkel kapcsolatos tanulmányát a 2013-ban elhunyt Kiss András jogtörténész emlékének ajánlja, és méltán, hiszen senkinek sem köszönhet annyit a 16. századi kolozsvári boszorkánypercek kutatása, mint neki. Pakó László itt egy korábbi tanulmányának bővített változatát közli, amely részletekbe menően taglalja Igyártó György prókátor szerepét az 1580-as évek pereiben, lerántva a leplet korrupt személyiségéről, bosszúvágyáról és pénzsóvárságáról.

Czégényi Dóra Andrea tanulmánya 18. századi Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében folyó perek boszorkányképzeteivel foglalkozik. Ötven per aprólékos vizsgálata alapján mutat rá a szerző a falusi boszorkányság működésére, a vádak keletkezésére, valamint a vegyes lakosságú terület társadalmi viszonyaira és a hétköznapi élet számos vonatkozására. A boszorkányok személyével, tudományával, tevékenységével kapcsolatos tudás egy közösségen belül nagyfokú azonosságot mutat. A boszorkányról való beszélést megszabják a társadalmi érintkezés szabályai.

D. Szakács Anita jog- és társadalomtörténeti szempontból vizsgálja a petőházi Zeke család (Sopron megye, Nadasdy uradalom) gazdag levéltári hagyatékában fennmaradt úriszéki jegyzőkönyvek alapján egy 1628-1629-es per anyagát. A szerző arra a következtetésre jut elemzésében, hogy a vádak mögött legtöbbször a szomszédsági együttélésből adódó konfliktusok húzódnak meg. D. Szakács Anita ugyanakkor jelzi, hogy az intenzív belső konfliktusok összefüggésben állnak a társadalom makrofolyamataival. A háborús, válságos idők erős migrációval, állandó átrendeződéssel járnak, a lakosság valószínűleg többször is kicserélődött. A szomszédsági, családi konfliktusok és a földesúrral szembeni ellenérzések a faluközösség formálódásának megnyilvánulásai.

Klaniczay Gábor tanulmányában a gyógyítók szerepét vizsgálja a magyarországi

boszorkányperekben kolozsvári, valamint Szeged környéki (hódmezővásárhelyi és kiskunhalasi) boszorkányperek alapján. Elsősorban az érdeklő, hogy az alapvetően ambivalens gyógyítói szerep hogyan járult hozzá a vádak kialakulásához és a konfliktusok alakulásához. A tanulmány kutatástörténeti áttekintéssel kezdődik. Előbb a gyógyítókkal és bábákkal kapcsolatos nemzetközi szakirodalmat, majd az ilyen vonatkozású magyar kutatásokat tekinti át. Az erdélyi boszorkányüldözési hullám kezdetén, a 16. századi kolozsvári boszorkányperekben a gyógyítóknak és bábáknak központi szerepe volt. A rontást megállapító gyógyítók gyakran maguk is a vádaskodás keresztútjába kerültek, s ebben nagy szerepe volt a köztük levő konkurenciaharcnak. A Szeged környéki perek vizsgálata arra példa, hogy milyen szerep jut a gyógyítóknak és bábáknak a 18. században, a magyarországi boszorkányüldözés tetőpontján. A hódmezővásárhelyi perekben a gyógyítók aránya hasonlít ahhoz, amit a kolozsvári perekben láthatunk (26,6%). A nyugat-európai perekhez viszonyítva itt nagyobb szerep jut a gyógyítóknak. A szintén 18. századi kiskunhalasi példa hasonló százalékarányokat jelez. A népi orvoslás technikáiról, eszközeiről s a betegségekhez fűződő hiedelmekről érdemes volna a jövőben egy hasonló terjedelmű tanulmányt írni, jegyzi meg tanulmánya végén Klaniczay Gábor.

Kis-Halas Judit tanulmánya a kora újkori Nagybánya mágikus és egészségügyi piacát (*medical market*) mutatja be. A gyógyítók, bábák, jósök, tudósok – a népi mágia szakértői – a vizsgált időszakban (1660–1754) mindvégig hasonló feladatokat láttak el, míg a velük és tevékenységükkel kapcsolatos nyelvhasználat aránylatnyi változásokon ment keresztül. A szerző három esettanulmány révén vizsgálja mágikus szakértőkkel szembeni boszorkányvádak kialakulását, valamint a vádak hatását a helyi mágikus piac alakulására.

Pócs Éva „*Sárkányos*” *idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten* című tanulmánya több szempontból is értékes munka. Egyrészt a lokális hiedelmeket tágabb Délkelet-európai kontextusukban vizsgálja, másrészt a magyar hiedelmek történeti szempontú vizsgálatát összekapcsolja a releváns

nemzetközi kutatásokkal. Megállapítja, hogy a tágabb közép- és kelet-európai régió idővarázslói olyan archaikus gyökerekkel rendelkeznek, melyek a nemzeti kutatási hagyományokon belül rekonstrukciós kísérleteket ilhettek. Pócs Éva tévesnek ítéli azt a feltételezést, hogy a fennmaradt hiedelmek egy hajdani samanizmus nyomait képeznék, ezzel szemben hangsúlyozza, hogy az európai agrártársadalmakban a 20. századig fennmaradtak archaikus vonások a halottkultusz, termékenységekultusz és a természetfeletti kommunikáció vonatkozásában, melyek kideríthetetlen eredetét haszontalan kutatni.

A kötetet két nyelvészeti tanulmány zárja. Illyefalvi Emese a boszorkányperekben előforduló „obszar, kutyaszar” típusú ráolvasásokat vizsgálja meg, és arra a következtetésre jut, hogy ez az egyszerű, kijelentő típusú ráolvasás nem a gyógyító repertoárjához tartozó speciális szöveg volt, hanem mindenki által ismert és gyakran alkalmazott formula. A rontásnarratívák elemzése révén a szerző a ráolvasás hétköznapi és bírósági használata közti különbségekre világít rá.

Takács György *Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás. A boszorkányság hatóköréit leíró kifejezések a Tatros menti csángóságánál* című tanulmánya egyrészt hosszas és alapos gyűjtőmunka, másrészt könyvtári kutatások alapján vizsgálja meg a helybeliek boszorkánysággal kapcsolatos szóhasználatát. Itt nem csupán a szóhasználat átfedéseinek kibontása, de a magyar-román kapcsolatokból származó jellegzetességek bemutatása is értékes hozzájárulás.

Míg az itt szóba kerülő történeti kutatások elsősorban a kora újkori Magyarország és Erdély területére terjednek ki, a folyamatban levő történeti és jelenkori kutatások egy ennél is tágabb közép- és kelet-európai régiót céloznak meg, azzal a szándékkal, hogy a keleti és nyugati kereszténység határán, több népcsoport és felekezet együttélésének vizsgálata révén kortárs vallási gyakorlatok és hiedelmek széles skáláját elemezzék. Úgy a történeti, mint a jelenkori kutatások terén további eredményeket, ehhez hasonlóan tartalmas kitételeket, illetve egyéni monográfiákat várhatunk.

Komáromi Tünde

■ JEGYZETEK

1. Tóth G. Péter: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (140–1848)*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete – Laczkó Dezső Múzeum, Bp–Veszprém, 2000.
2. Lásd Sz. Kristóf Ildikó kutatástörténeti tanulmányát az itt bemutatott kötetben (17–62.)
3. „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások” című, 324214. számú EKT projekt, Pécsi Tudományegyetem, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. Az új könyvsorozat a projekt keretében, illetve azzal szoros együttműködésben születendő munkák

eredményét fogja tartalmazni. Az új kutatások fő témáiról, célkitűzéseiről lásd Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Bp., 2014. 7–10.

4. A teljesség igénye nélkül itt csupán a legutóbbi köteteket említtem meg: Gábor Klaniczay – Éva Pócs (eds.): *Demons, spirits, witches. 1. Communicating with the Spirits*. Central European University Press, Bp–New York, 2005; Gábor Klaniczay – Éva Pócs (eds.): *Demons, spirits, witches. 2. Christian Demonology and Popular Mythology*. Central University Press, Bp–New York, 2006; Gábor Klaniczay – Éva Pócs (eds.): *Demons, spirits, witches. 3. Witchcraft Mythologies and Persecutions*. Central University Press, Bp–New York, 2008.

5. *Witch-Hunting in Early-Modern Hungary*. In: Brian P. Levack (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 334–355.

6. H. C. Erik Midelfort: *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. Yale University Press, New Haven–London, 2005.

7. Bárh Dániel munkái jelentik e téren a kezdetet, lásd pl. Bárh D.: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX.) L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Bp–Pécs, 2010. A protestáns demonológia kutatása sokkal jobb helyzetben van, elsősorban Szacsavay Éva munkásságának köszönhetően.

8. Stuart Clark: *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1997.

SZÉKELY INTÉZMÉNYI ÉS KÖZÖSSÉGI SORS

Dani Erzsébet: *Székelyföldi intézményi sors: két meghatározó közgyűjtemény történetének tükrében*

■ Dani Erzsébet intézménytörténeti kismonográfiája már a címébe rejtett óvatos utalással jelzi műfaji határokat feszegető ambícióját. A két tárgyalt közgyűjtemény történetére alkalmazott antropomorf metafora – a *sors* fogalmának bevonása – a történetmondást, a narratív identitást az (akár nemzeti) önmeghatározás alapvető instrumentumaként felismerő írói-szerkesztői koncepciót sugall. A történetírás tudományával – vagy inkább civilizációs aktusával – kapcsolatos fokozott tudatosság rendkívül jellemző korunkra. Az elmúlt korok nagy elbeszéléseivel szembeni bizalmatlanság és intellektuális leplezéstvágy mellett ugyanúgy munkál az emberarcú világ újrateremtésének – mi tagadás, archaikus – vágya. Az elszakítottágában sajátos, s úgy tűnik, folyamatos identitásválságot élő Székelyföld fontos történetei között vannak még megíratlanok és talán elmondatlanok is. A *Székelyföldi intézményi sors* egyik bevallott célkitűzése két, saját jogán érdekes és jelentős életerőt felmutatni képes kulturális-tudományos intézmény *történetének* elmesélése útján gyakorolni az elbeszélés (lényegében talán még mindig) közösségi aktusát.

A szerző doktori értekezéséből kifejlesztett kötet aprólékos kidolgozottságával, körülte-

kintően felépített módszertani szemléletével mindvégig képes – választott műfaján belül maradván – megőrizni a címválasztásban előre jelzett, az események sorba rendezésében, megítélésében mindig az igazságot és rendet (sőt, értelmet) kereső értelmezői pozícióját. Ismervén a bemutatott intézmények évszázados létének történelmi kontextusát – és ezt a szerző tudatosan vállalt, személyes identitásából is fakadó szolidaritásával egybevéve – ez a tudatos, értékelő, és *sorstörténelmet* mesélő vállalkozás természetesen a folyamatos erkölcsi értékítélet, történelmi léptékű számvetés színtereként is szolgál.

A *dokumentarista* időpontokat, eseményeket, személyeket és tárgyi anyagot lajstromoz – ám a 20. századi székely történelem drámájában egyetlen döntés, egyetlen személyi életút sem mentes erkölcsi konzekvenciáktól és a helyi identitás saját sorstörténetében is értelmezhető relevanciáitól. Kötetünk szerzője nem tér ki a felelősség elől, mely ezzel a felismeréssel jár. A dualizmus korától a 20. század első felének nagy korszakváltásain keresztül a közelmúltig minden esetben igyekszik megérteni és kellő arányérzékkel feltárni a kor által támasztott kihívásokat és lehetőségeket – így mindig az adott helyzet jelentette kontextusban értékeli *szereplőit* és